

I. ІСТОРІОГРАФІЯ

DOI 10.33294/2523-4234-2020-30-1-3-17

Булига О. С.

Національно-конфесійні трансформації Почаївського монастиря кінця XVI – першої чверті XX ст. Історіографічні аспекти

Досліджено роботи в яких представлено діяльність насельників Почаївського Успенського монастиря, його розвиток не тільки як релігійного центру, а й видавничого, освітнього осередку та архітектурної пам'ятки. Розглянуто доробки, які відображають національно-конфесійний поступ обителі, зміни, що відбувались у монастирському просторі та на територіях його впливу. Проаналізовано дисертаційні роботи присвячені різним аспектам монастирської минувшини. З'ясовано процес формування історіографічних джерел присвячених піднесенню Почаївської обителі та перспективи науково-історичних досліджень цієї тематики, творення відповідних історіографічних студій. Виявлено наукові здобутки та окреслено актуальні напрями подальшого вивчення змін національно-конфесійної орієнтації монастиря, що відбувались у досліджуваній час. Наголошено на важливості проведення комплексних досліджень проблем пов'язаних з минулим цієї обителі.

Ключові слова: дослідження, монастир, зміни, Церква, суспільство

Заснування та подальше зростання Успенського Почаївського монастиря проходило в період бездержавного стану України, яка в силу об'єктивних причин у кінці XVI – початку XX ст. перебувала в складі різних державних утворень, нагромаджуючи в цей час власну державницьку силу. В зв'язку з цим, ця волинська обитель будучи причетною до тих перетворень, що відбувалися в тогочасному українському суспільному та релігійному просторі, позбавленому власного державного опертя змінила конфесійну орієнтацію. З 1597 по 1712-й рр. монастир в юрисдикції Православної церкви (до 1686 р. константинопольської патріархії, до 1712 р. – московської). З 1712 по 1831 рр. – у підпорядкуванні Унійної церкви (Чин св. Василя Великого). З 1831 до 1924 рр. – знову у юрисдикції московської патріархії. З 1924 року в підпорядкуванні константинопольської патріархії. З 1597 по 1793 рр. Волинь перебуває в складі Речі Посполитої, з 1793 по 1921 рр. – Російської імперії, а з 1921 р. – Другої Речі Посполитої.

Постання Почаївського монастиря (1597) пов’язане із змінами в тогочасному церковному житті, внаслідок впливів з одного боку Речі Посполитої – з іншого Московського царства, що орієнтувались на християнські центри Рим та Москву. Тому монастирська діяльність співвідноситься з поступом відповідних державних та церковних утворень. Більшість дослідників минулого цієї волинської святині певною мірою висвітлюють національно-конфесійні зміни, що відбувались в Почаївській обителі. Їхні роботи, посеред інших проблем, відображають і ті трансформаційні процеси, що проходили в монастирі та територіях на які він мав вплив. Різноманітні питання життя Успенської обителі, її місце в історії, привертало і привертають увагу вчених різних країн, які аналізують розвиток монастиря не тільки як релігійного центру, а й видавничого, освітнього осередку та архітектурної пам’ятки.

Актуальність теми зумовлена постійним інтересом до минувшини Почаївського монастиря як представників різних церковних об’єднань, так і дослідників з багатьох галузей знань, а також широкого загалу. У зв’язку з цим існує необхідність наукової систематизації існуючих робіт, виявлення особливостей історіописання, проведення об’єктивного аналізу наявної літератури, яка допомагає сучасним вченим осмислити причинно-наслідкові зв’язки, що відбувались у монастирському середовищі в різні періоди його діяльності. Мета даної праці – висвітлити процес формування історіографічних джерел присвячених Почаївській обителі та окреслити перспективи науково-історичних досліджень цієї тематики.

Детальні історіографічні огляди літератури, за темою власних напрацювань проводили здобувачі дисертаційних робіт присвячених Почаївському монастирю О. Литвиненко [1], С. Федак [2], Р. Кисельов [3], П. Шкраб’юк [4], В. Дудар [5], Ю. Мартинів [6], В. Бочковська [7]. Їхні дослідження стосуються різноманітних напрямків функціонування Почаївського монастиря в різні історичні епохи. Автор даної роботи намагається комплексно і системно узагальнити історіографію присвячену діяльності цієї чернечої обителі, проаналізувати існуючі фундаментальні праці, виявити наукові здобутки, окреслити актуальні напрями подальшого вивчення трансформаційних явищ національно-конфесійної орієнтації Успенської Почаївської обителі.

Представники Православних церков доклали значних зусиль для висвітлення окремих сторінок монастирського минулого, але цілеспрямовано не аналізували проблеми пов’язані з питаннями національно-конфесійного спрямування цього чернечого осередку, а в основному розглядали їх лише побіжно в контексті монастирської історії, торкаючись окремих із них.

Першою фундаментальною працею з історії обителі є робота архімандрита Амвросія Лотоцького, який будучи почаївським намісником, вивчав матеріали монастирського архіву. Це дослідження побачило світ у додатку до часопису “Волинські Єпархіальні Відомості” в 1870–1871 рр. [8]. Його перевидання окремою книгою було здійснено в 1878 та 1886 рр. Хоча ця праця, найперше в

досить великому об'ємі, з використанням архівних джерел, висвітлює історію Успенської обителі, проте вона має уривчастий, літописний характер, в дослідженні зустрічаються пропуски та окремі неточності у викладі тих чи інших подій. В ній містяться сюжети не пов'язані з історією Почаївського монастиря, як достовірні факти інтерпретуються народні передання.

Наступна робота, присвячена історії обителі – “Почаївська Успенська Лавра. Історичний опис”, побачила світ 1897 р. [9]. Вона належить протоієрею Андрею Хойнацькому. Це плід довголітніх пошуків автора, котрий присвятив історії Почаївського монастиря чимало своїх досліджень. Книжка складається з двох частин – історичної та описової. Містяться в ній документальні додатки [9, с. 419–518]. Значну увагу автор приділив питанню переходу монастиря в юрисдикцію Унійної церкви. Час даної події ним окреслюється 1721 р. та аргументується тим, що в Соборі Унійної церкви (1720), у Замості, настоятель Почаївської обителі не брав участі. Дослідник стверджує, що “латиноуніати ... влаштували справу так, що сама обитель Почаївська не помітила того моменту, коли вона стала унійною” [9, с. 80]. Хойнацький вказує, що не збереглися документи про дату зміни юрисдикційної належності монастиря. На його думку трансформації в обрядах, звичаях, віросповіданні, богослужінні відбувалися в монастирі поступово та стали відчутними лише з другої половини XVIII ст.

Одним з перших православних дослідників, хто намагається об'єктивно оцінити історію Почаївського монастиря, був укладач праці А. Хойнацького “Почаївська Успенська Лавра. Історичний опис” Г. Крижанівський [10]. На відміну від своїх попередників, цей дослідник намагається аналізувати унійний період у історії монастиря без конфесійних упереджень. У своїй роботі Г. Крижанівський виступає з критикою тих авторів, які виставляли почаївських василіан фанатиками, що намагались знищити в монастирі будь-які ознаки православ'я. Він обґрунтовує досить слушну думку стосовно того, чому в монастирському архіві збереглося надто мало документів, що стосувалися доунійного періоду. Якщо православні дослідники вважали, що їх знищили саме василіани, Крижанівський пояснює це не ліквідацію уніатами пам'яті про православ'я, а тим, що в той час Почаївська обитель ще не відігравала тієї ролі, яку здобула після підпорядкування Унійній церкві. У василіанську добу, на його переконання, сфера впливу монастиря значно розширилася, поширюючись на сусідні землі.

Значний внесок у історіографічну спадщину Почаївської лаври здійснив В. Левицький. Його курсова робота “Почаївська Успенська Лавра в XVI–XVIII століттях (1597–1833)” була високо оцінена викладачами Київської духовної академії й висунута на здобуття ступеня кандидата богослов'я [11]. Ця перша робота В. Левицького отримала схвальну оцінку тогочасного відомого церковного історика Ф. Тітова, який в рецензії у “Волинських Єпархіальних Відомостях” відзначив: “Найголовніша та цінна значущість праці студ. Левицького складає

її документальність та велика кількість нових фактів і оригінальних суджень по головним питанням, що стосуються історії Почаївського монастиря” [11, с. 589]. Тітов наголошує на обґрунтованості думок автора про час (1712) та причини переходу Почаївського монастиря з православ’я в унію. Публікація рецензії на студентську курсову роботу була винятком для церковного часопису, проте, як зазначалось в редакційній примітці: “Друкується цей відгук у зв’язку його авторитетного значення для всіх зацікавлених історією Почаївської Лаври” [11, с. 587]. Ф. Тітов, проаналізував усі п’ять розділів дослідження В. Левицького та вказав, що цей доробок заслуговує на те, щоб бути надрукованим і стане корисною церковно-історичною працею [11, с. 590]. Описане дослідження базується на матеріалах архіву Почаївського монастиря, а основна увага автора зосереджена на доунійному періоді обителі. Зрештою, п’ятий – останній розділ роботи В. Левицького, містить аналіз василіанської доби. Автор намагається висвітлити цю сторінку минулого як і попередні, об’єктивно та виважено.

Після виходу схвальної рецензії професора Ф. Тітова на працю студента В. Левицького у “Волинських Єпархіальних Відомостях” почали друкувати статті вже кандидата богослов’я Василя Левицького. Молодий дослідник у той період присвятив ряд своїх досліджень постаті Йова Желіза [12]. Для цього він ретельно проаналізував джерела про діяльність цього почаївського ігумена і наголосив на тому, що постать св. Йова шанували, як у православному, так і в унійну добу існування обителі. Твердження стосовно того, що василіани вороже ставились до пам’яток православного періоду, вказує В. Левицький, є глибоко несправедливим: “Тільки василіанам ми зобов’язані збереженню тих багаточисельних пам’яток доунійного періоду Лаври... Глибоко шанували василіани також пам’ять преподобного Йова ... пошанування преподобного Йова і при василіанах було, але, звичайно, не явне та відкрите, останнього вони й домагались” [12, с. 169].

На сторінках “Волинських Єпархіальних Відомостей” публікувалася значна частина історичних досліджень та розвідок, документальних матеріалів з історії Почаївського монастиря. Їхні автори – священники, ченці, студенти духовних навчальних закладів. Серед цих робіт необхідно відзначити ті, що були присвячені історії діяльності монастирської друкарні. Необхідність застосування комплексного підходу до вивчення видавничої діяльності монастирської друкарні запропонував С. Осіпов 1907 р. [13]. Передбачалося збирати історіографічні відомості про Почаївську друкарню та відшуковувати документальні матеріали. Саме почаївські стародруки дослідник вважав тим вагомим джерелом, що може пролити світло на час остаточного переходу монастиря в юрисдикцію Унійної церкви. Цю дату окреслив С. Осіпов між 1720 та 1730 рр. [13, с. 738]. Прослідкувати взаємовідносини між друкарнею Почаївського монастиря та друкарнею Львівського братства намагався анонімний автор [14]. Перехід обителі від православних до уніатів визначається як сумна для Православної церкви подія, що, проте, мала позитивні наслідки для наступного розвитку Почаївського

монастиря. Зі стану інертності, в якому обитель перебувала до того часу, василіани повернули її на шлях широкої просвітницької діяльності – для цього, на думку анонімного автора, монастир мав найкращі умови.

Внесок у дослідження історії Почаївської лаври здійснив митрополит Вінніпега та усєї Канади Іларіон Огієнко. Питання історії Почаївської обители розглядалися ним, ще на початку ХХ ст., коли він був світською особою. Стосувалися вони книговидавничої справи. Окрема монографія, присвячена цій волинській святині, побачила світ 1961 р. [15]. Як наголошує її автор: "...я поставив собі головним завданням – відновити ідеологію життя й праці Почаївського монастиря", показати служіння місцевих ченців "ідеологічно та національно" [15, с. 10]. Намагаючись досягнути "ідеологію" Почаївської обители, під якою автор розумів національну орієнтацію, митрополит Іларіон ототожнює поняття "нація" та "конфесія", розглядаючи українську націю як суто православну, а Православну церкву, як виразника інтересів усього українського народу. Попри неточності, певний суб'єктивізм та упереджене ставлення до представників Унійної церкви, робота митрополита Іларіона залишається вартісним дослідженням у якому зроблена спроба дати оцінку національно-конфесійній орієнтації монастиря.

У міжвоєнний період існує загроза Почаївській обители бути втягнутою в процес ревіндикації (з пол. – "повернення майна") – акції примусового навернення православних Польщі до Католицької церкви. 1929 року католицькі єпископи вносять до судів позови з вимогами повернути їхній Церкві сотні православних храмів та цілий ряд монастирів. Саме з цим пов'язані публікації досліджень з історії Почаївського монастиря. В них доводиться право Православної церкви на володіння цією обителью. 1930 року у Варшаві побачила світ праця намісника Почаївської лаври архімандрита Дамаскина Малюти. Минуле обители в ній ґрунтується, здебільшого, на історіографічних матеріалах. Уваги в роботі заслуговує період ХХ ст., представлений як спогад автора [16].

Православні дослідники в наступні епохи продовжували вивчення історії Почаївського монастиря. Відзначаємо доробок священника В. Зелінського [17]. Переважна більшість православних авторів перехід Почаївського монастиря в підпорядкування Унійної церкви (на їхню думку 1721 р.) розглядають як акт віроломства та несправедливості, а передачу Православної церкві (1831) оцінюють однозначно як подію довгоочікувану та закономірну. Необхідно зауважити, що для дослідження історії Почаївського монастиря важливими є ті їхні роботи, що містять посилання на документи лаврського архіву, частина з яких втрачена.

До питання історії обители звертають увагу представники Унійної церкви. Першою такою працею можна вважати книгу "Тора Почаївська", що побачила світ у монастирській друкарні 1742 р. [18]. Першу спробу дати огляд діяльності Почаївської друкарні здійснює унійний священник Антоній Петрушевич. У другій половині ХІХ ст., щоправда з москвофільських позицій, він намагається

проаналізувати видавничу діяльність монастиря саме в період, коли його господарями були представники Чину св. Василя Великого [19].

У ХХ ст. представники української церковної унійної традиції продовжують дослідження різноманітних сторінок історії Почаївського монастиря василіанської доби. Відзначаємо роботу А. Великого, який ґрунтовно встановлює дату (1712) переходу Почаївської обителі від Православної до Унійної церкви [20]. Більшість робіт та окремі джерела публікуються на сторінках “Записок ЧСВВ” (“Analecta OSBM”), в українській та італійській редакціях. “Записки ЧСВВ” друкують також відгуки про дослідження, в яких висвітлюється минуле Почаївської обителі. Це, зокрема, рецензія на працю митрополита Іларіона “Фортеця Православія на Волині Свята Почаївська Лавра”. У ній міститься посилання на роботу, рівненського краєзнавця міжвоєнного періоду Я. Гофмана, який в час її написання проживав у Лондоні (Dzieje Lawgy Pooczajowskiej: “Zeszyty historyczne”, 3, Paryż, 1963, s. 230). Обидва рецензенти доволі критично і загалом справедливо оцінили монографію митрополита Іларіона [21, с. 397–404]. “Записки ЧСВВ” також публікують бібліографічні повідомлення про книги в яких є згадки про Почаївський монастир, зокрема його видання. Це дослідження Я. Ісаєвича “Кирилловские старопечатные книги в коллекциях Польской Народной Республики (Варшава, Краков, Вроцлав): «Книга» Сб. 8 (1963 р.), 291-6”, в якому міститься інформація про почаївське “Народовіщаніє” 1768 р. з вроцлавської книгозбірні – збірник чесько-українських літературних студій, де повідомляється про “незнаний бібліографам «Буквар языка славенскаго», виданий у Почаєві 1765 р.”, з університетської бібліотеки Климентіnum – стаття О. Горбача з “Наукових Записок УВУ” (Мюнхен), у якій згадується про ієромонаха Варлаама [Кокайловича] – “почаївського ігумена (1743–1752) і коректора печатні” [21, с. 404–405].

Унійні дослідники минулого Почаївського кляштора, як і православні колеги, також не завжди об’єктивно представляють окремі сторінки його історії, висвітлюючи їх у бажаному для себе руслі. Зокрема, це стосується питання започаткування діяльності обителі 1597 р. Так, В. Бочковська характеризує василіанську “Книгу справ монастиря почаївського” зауважує: “Прикметно, що самі насельники Почаївської обителі, які готували хроніку монастиря (хроніку подій), заклали в неї докази про перехід Почаївського монастиря в унію відразу після Берестейського собору 1596 р., і наголошували, що єпископи луцькі завжди були уніатами” [22, с. 61]. Необхідно зазначити, що про нез’ясованість питання участі єпископа в перенесенні ікони Божої Матері на Почаївську Гору (чи був це єпископ Луцький чи Львівський, унійний чи православний) наголошує М. Ваврик в рецензії на роботу митрополита Іларіона [21, с. 399]. (Автор цього дослідження доводить, що започаткування Почаївського монастиря відбувалось з благословення православного єпископа) [23].

Особливе місце серед дослідників Унійної церкви, котрі вивчали минуле Почаївського монастиря посідає І. Тилявський. Підсумком його пошуків стала

докторська дисертація “Orientamenti liturgici del Monastero di Počaiv durante l’Unione (1712–1831)”, захищена в Папському Східному Інституті (Pontifical Oriental Institute) у Римі 1960 р. Окремою книгою, в українському перекладі робота побачила світ 1997 р. у Львові [24]. Вона складається з чотирьох розділів. Перший присвячений історії монастиря. У другому подано список книжок надрукованих у Почаєві в унійний період. Третій розділ є аналізом “Службників” та “Требника”, що були видані в монастирській друкарні. У другій його частині досліджується “Богословіє нравоучительное” та “Поученіє про Християнські обряди”, що також побачили світ у Почаївській обителі ЧСВВ. В останньому, четвертому розділі, автор визначає мотиви, що обумовили відмінність літургійних напрямків Почаївського монастиря [24, с. 299–337].

Представники Унійної церкви головну увагу в дослідженні історії Почаївського монастиря зосереджують на його василіанському періоді. Аналізуючи тогочасні події, вони намагаються підкреслити добровільну зміну конфесійної належності обителі на початку XVIII ст., відзначити його зростання, прослідкувати трансформації в богослужінні, успіхи у видавничій справі. Унійні дослідники побіжно висвітлюють питання повернення Почаївського монастиря до Православної церкви 1831 р. Вони наголошують лише на політичній причині, не акцентуючи на національному чиннику, що пришвидшив зміну юрисдикційного підпорядкування обителі саме в той час. Кількісно роботи представників Унійної церкви поступаються роботам православних авторів. Їхні праці є історіографічною спадщиною лише василіанського періоду історії Успенської обителі. Цінність окремих із них полягає у використанні авторами низки матеріалів з архіву Ватикану.

Історію Почаївського монастиря вивчають також дослідники, котрі представляють різні наукові напрями. Одним з перших серед них був член-кореспондент Московського археологічного товариства А. Сементовський [25]. Під час перебування в Почаївській лаврі він зібрав писемні, друковані та усні джерела, що стали основою для створення роботи з її історії. Цінними є його посилання на матеріали монастирського архіву, опубліковані документи, що стосуються життя обителі та праці дослідників лаври.

Головну увагу світські автори зосереджували на подіях пов’язаних з друкарської справою. До цієї теми звертався Ю. Тиховський, який доводив, що робота стаціонарної монастирської друкарні розпочалась у 30-ті рр. XVIII ст. [26]. М. Возняк досліджував один з епізодів взаємовідносин Успенської обителі та Львівського братства, характеризуючи окремі почаївські видання та вперше публікує монастирський poradnik “Політика свіцькая” [27]. У міжваєнний період звертає увагу на почаївські друки І. Крип’якевич [28]. Також у цей час просвітянин С. Жук підготував книгу, присвячену історії Почаївської обителі та видав її під псевдонімом С. Антонович [29].

Я. Ісаєвич протягом усієї наукової діяльності неодноразово розглядав різноманітні проблеми, пов’язані з роботою монастирської друкарні. Його остання

наукова праця присвячена почаївському книгодрукуванню, опублікована 2011 р., вже після смерті вченого [30].

Почаївські мистецькі пам'ятки привертають увагу не одного покоління науковців. Переважна більшість дослідників вивчала художнє оздоблення почаївських стародруків. Підсумували їхню роботу та представили першу розгорнуту характеристику мистецького оформлення монастирських книжкових пам'яток сучасні науковці І. Цинковська та Г. Юхимець [31].

Значним внеском у подальше вивчення низки проблем, пов'язаних з минулим Успенської Почаївської лаври, було проведення в 1995 р. у Тернополі наукової конференції “Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу” [32]. Одним з її результатів стала праця учасника цієї конференції А. Гудими [33].

Дослідники архітектурної спадщини Волині також вивчають різноманітні етапи змін архітектурного обличчя Почаївського монастиря, пов'язані з конфесійними змінами Успенської обителі. У міжвоєнні роки польський дослідник Ю. Дуткевич віднайшов у лаврському архіві та опублікував три архітектурні проекти Успенського собору [34]. Це було певне відкриття, тому що в XIX ст. архімандрит Амвросій Лотоцький заявляв про їхню відсутність. Ще ряд польських авторів, зокрема Є. Ковальчек, аналізують становлення архітектурного ансамблю Почаївського монастиря XVIII–XIX ст. в контексті волинського сакрального будівництва [35].

Необхідно відзначити роботи невтомного дослідника архітектурної спадщини Волині П. Ричкова. Він розширює свої дослідження проблем зведення нерухомих лаврських пам'яток у спільній роботі з В. Луцем, котрий аналізує рухому культурну спадщину Почаївської обителі, відзначивши необхідність у майбутньому її ґрунтовного наукового студіювання [36].

Увага науковців до різноманітних проблем пов'язаних з минулим Почаївської лаври постійно зростає. Особливе зацікавлення викликають друкарські здобутки почаївських насельників. Заслужують на увагу два наукові збірники, що побачили світ у Петербурзі [37] та Києві [38].

Чи не єдиною працею, де розгорнуто показано видавничу роботу друкарні Почаївської лаври на початку XX ст. є дослідження представника російської історичної школи В. Колупаєва [39]. Вчений аналізує літературу Почаївської друкарні 1903–1917 рр., умовно розмістивши і систематизувавши її за відповідними рубриками, тематику яких сам автор визнає суб'єктивною. В. Колупаєв використовує “119 найменувань видань, виявлених в результаті роботи із записами електронного каталогу РДБ” (Російської державної бібліотеки). Розглядаючи видавничу справу Почаївської обителі в зазначений період, дослідник зосереджує основну увагу на книгознавчому аспекті її діяльності. Він заперечує політичний напрямок роботи монастирської друкарні, вважаючи, що тогочасне “почаївське життя – далеке від політики та ідеології і наповнене виключно практичним змістом” [39, с. 59]. Проте наявні джерела вказують на протилежне.

Серед польських вчених почаївські василіанські друки досліджує відома бібліографиня М. Підлипчак-Маєрович [40]. Сьогодні активно видавничу справу василіан, зокрема й почаївських, вивчає мовознавиця Й. Гетка [41]. Судження дослідниці, не лише на мовознавчі проблеми почаївських друків, дають можливість поглянути на їхню національну та конфесійну спрямованість. “Василіани, – наголошує Й. Гетка, – зверталися до своїх читачів, послуговуючись їхнім мовним кодом (руською мовою – *О. Б.*), що гарантувало зрозумілість інформації, яку монахи прагнули передати читачам. Це впливало на становлення «простої мови» (у випадку унівської чи почаївської друкарні – її українського варіанту), як мови друкованих видань, а також піднімало престиж цієї мови та рівень етнічної свідомості читачів”, – стверджує дослідниця [42, с. 227]. “Помітна в текстах еволюція ідеї обрядовості, незважаючи на закиди про латинізацію може бути визначена як свого роду повернення до східних обрядів. Вісню цього процесу, – вказує авторка, – було повернення до церковнослов’янської мови, яка у XVIII ст. стала елементом, що з’єднує греко-католицьку церкву з кирило-мефодієвською традицією, а також атрибутом культурної незалежності від польсько-латинського Заходу” [42, с. 230]. Важливим також є наступне її спостереження: “Повернення до церковнослов’янської мови як мови спілкування з Богом, а з іншого боку як до грецької традиції, – це вияв пошуку своєї власної західноруської культурної ідентичності, побудованої на опозиції до латинсько-польської традиції” [42, с. 230]. “Аналіз мови та змісту василіанських видань, – підкреслює Й. Гетка, – показує, що їхня видавнича діяльність на колишніх східних рубежах Речі Посполитої була феноменом, який з одного боку, віддзеркалює, а з іншого – формує лінгвокультурну та соціокультурну ситуацію” [42, с. 227].

В історичній площині, діяльність василіан та їхню працю вивчає ще одна польська дослідниця Б. Лоренс [43]. Білоруська книгознавиця Г. Кирєєва привертає увагу до Євангелій почаївського друку, що зберігаються в одній з колекцій Національного музею країни [44].

Українські історики також аналізують окремі процеси пов’язані зі змінами національно-конфесійної орієнтації Почаївського монастиря. І. Скочиляс, увидить до наукового обігу частину архівних матеріалів Почаївської обителі, яка сьогодні знаходиться в архіві польської провінції оо. Домініканців у Кракові [45]. Першою серед вітчизняних науковців розпочала вивчати цей фрагмент почаївського архіву унійної доби В. Лось [46]. Відзначаємо дослідження О. Карліної, присвячене репресивним заходам щодо почаївських василіан після подій Листопадового повстання 1830–1831 рр. [47].

Одному з епізодів, пов’язаних із головною сакральною пам’яткою Почаївської обителі присвячує своє дослідження Н. Яковенко [48]. Її учень В. Собчук досліджує освітню діяльність монастиря – від часу його заснування, до першої чверті XX ст. Він першим детально аналізує наявні документальні джерела, що висвітлюють роботу всіх навчальних закладів, пов’язаних з Почаївською лаврою в 1918–1925 рр. [49].

Почаївській темі присвячені згадані вище дисертаційні роботи мовознавців О. Литвиненко, С. Федак, Р. Кисельова та істориків П. Шкраб'юка, В. Дудара, Ю. Мартиніва, В. Бочковської [1–7].

Так, О. Литвиненко досліджує фонетичні та морфологічні особливості почаївського стародруку “Книжиця для господарства” 1788 р. С. Федак на матеріалах почаївських стародруків аналізує морфонологічні риси української літературної мови на Волині у XVIII ст., зокрема, склад та граматичну структуру прислівників та сакральну лексику. Р. Кисельов у порівняльно-історичному й типологічному аспектах представляє розвиток лексичного складу української мови за друкованими виданнями Почаївського Успенського монастиря XVIII – першої третини XIX ст. Цей дослідник приходиться до висновку, що почаївські унійні видання відіграли важливу роль у розвитку української мови, оскільки ними утверджувалася й апробувалася лексика, покладена згодом в основу нової літературної мови.

П. Шкраб'юк у контексті історичного розвитку василіан у суспільно-культурному житті України, осмислює значення Почаївської обители впродовж 1712–1831 рр. як центру освіти і культури, зокрема, книговидавничої справи. Дослідник аналізує умови функціонування друкарні Почаївського монастиря на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Автор, окрім історії василіанського чину, присвячує цілий розділ книговидавничій діяльності почаївських василіан. В. Дудар представляє вплив національно-політичного чинника на діяльність церковних структур окремо взятої адміністративної одиниці на прикладі Почаївської лаври від часу повернення Православної церкви (1831) до початку XX ст. Аналізуючи події, що передували цьому часу, він, як і більшість його попередників, повторює помилкове твердження про 1721 рік – дату переходу Почаївського монастиря в унію. Головна увага цього дослідника зосереджена на проблемах суспільно-політичної діяльності духовенства Успенської лаври, політизації його діяльності за умов посилення самодержавного впливу, а також на культурно-освітній праці Почаївського монастиря впродовж XIX – початку XX ст., організації ним церковнопарафіяльних шкіл, інших духовних закладів регіону, проведення видавничої діяльності. Ю. Мартинів показує правове становище та фінансово-господарську діяльність Почаївської лаври в 1831–1914 рр. Історик з'ясовує правові засади діяльності обители в складі РПЦ та особливості її внутрішнього управління, представляє джерела фінансування монастирських навчальних закладів та визначає структуру фінансово-кредитної сфери, аналізує розвиток промислового і сільськогосподарського виробництва, виокремлюючи найбільш прибуткові сфери монастирського господарювання, окреслює розбудову архітектурного комплексу обители й об'єктів інфраструктури. В. Бочковська обґрунтовує основні напрями діяльності Почаївського монастиря ЧСВВ, сутність його релігійних практик, особливості проповідницької роботи, культ почаївських святинь та їх значення для насельників і паломників обители. Вона доводить,

що Почаївський монастир синтезує практики Православної та Унійної церков, а книговидавнича справа обителі унійного періоду складає потужний внесок в культурну скарбницю українського народу і служить важливим консолідуючим фактором українських земель.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники продовжують вивчати різноманітні сторінки минулого Успенської обителі, опираючись на доробки своїх попередників. Проблеми пов'язані з минулим Почаївського монастиря залишаються в колі інтересів як істориків Церкви, так і науковців різних напрямків. Свідченням цього є проведення в жовтні 2017 р. в Харкові міжнародної наукової конференції “Почаївський василіянський монастир як центр розвитку української барокової культури”. Її організатори Колегія Патріярха Мстислава Української автокефальної православної церкви, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, та Харківський літературний музей [50].

Сторінки з минулого діяльності Почаївського монастиря залишаються в сфері зацікавлень широкого кола науковців, що сформувало відповідні історіографічні напрямки досліджень. Закономірним є інтерес до цієї тематики церковних дослідників, проте, у переважній більшості, їм важко подолати суб'єктивізм та тенденційність при оцінці тих, чи інших змін, що відбувались у монастирі. Лише ті роботи, що позбавлені упередженого ставлення до представників інших Церков, у юрисдикції яких перебувала обитель є важливим внеском у почаївську історіографічну спадщину.

Наукові доробки, що стосуються книговидавничої справи, архітектурних новацій та історичних перетворень Успенського монастиря дають змогу осмислити національно-конфесійні трансформації, що відбувалися на Горі Почаївській під впливом розвитку суспільства. Роботи, що були апробовані на наукових форумах та представленні в дисертаційних матеріалах є найкращими досягненнями на ниві вивчення питань, присвячених минулому Успенській Почаївській обителі.

Дослідникам ще належить більш повно та детально відтворити різнобічну діяльність цієї визначної обителі Волині та визначити витоки, перебіг і значення тих змін, що відбувались у монастирському середовищі, прослідкувати їхній зв'язок із загальним поступом Церкви та суспільства. Лише комплексне вивчення проблем історії Почаївського монастиря, використання наявних праць, які представляють різноманітні напрямки досліджень, аналіз відомих та нововиявлених джерел допоможе збагнути ті закономірні процеси, що відбувались у середовищі цього “Волинського Афону”, від початків його заснування – до першої чверті XX ст.

1. Литвиненко О. О. Мовні особливості почаївського стародруку “Книжиця для господарства” 1788 р. (Фонетика. Морфологія): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2003. 16 с.

2. Федак С. А. Українська літературна мова на Волині у XVIII ст. (фонетика та морфологія почаївських стародруків): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2004. 20 с.
3. Кисельов Р. Є. Лексика української мови в почаївських виданнях XVIII – першої третини XIX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2005. 20 с.
4. Шкраб’юк П. В. Монаший Чин отців василіян у суспільно-культурному житті України: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Львів, 2007. 36 с.
5. Дудар В. Л. Громадсько-політичний та культурний вплив Почаївського монастиря на населення Волині (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2008. 22 с.
6. Мартинів Ю. І. Правове становище та фінансово-господарська діяльність Почаївської лаври у 1831–1914 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2018. 18 с.
7. Бочковська В. Г. Почаївський духовний осередок в історії і культурі українського народу XVIII – 30-х років XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2019. 20 с.
8. Амвросий, архимандрит. Сказание о Почаевской Успенской Лавре на основании документов хранящихся в Лаврском Архиве // Волынские Епархиальные Ведомости (далі – ВЕВ): приложение. Почаев, 1870. № 13–24; 1871. № 1–6. 282 с.
9. Хойнацкий А. Почаевская Успенская Лавра: историческое описание / испр. и доп. Г. Я. Крыжановским. Почаев, 1897. 524 с.
10. Крыжановский Г. Историческое и общественное значение Почаевской Лавры. Почаев, 1899. 116 с.
11. Разработка истории Почаевской Лавры теперь и в будущем // ВЕВ. 1909. Ч. неофиц. № 28. С. 587–590.
12. Левицкий В. Источники жития препод. Иова Почаевского // ВЕВ. 1909. Ч. неофиц. № 81. С. 166–174.
13. Осипов С. Почаевская типография до начала XVIII века // ВЕВ. 1907. Ч. неофиц. № 25–29. С. 737–857.
14. Почаевская типография и братство Львовское в XVIII веке // ВЕВ. 1909. Ч. неофиц. № 35–39. С. 726–810.
15. Лларіон, митрополит. Фортеця Православія на Волині Свята Почаївська Лавра. Вінніпег, 1961. 398 с.
16. Дамаскин А. Почаево-Успенская Лавра // Воскресное чтение. Варшава, 1930. № 1. С. 6–9; № 2. С. 25–28; № 4. С. 51–52; № 5. С. 70–71; № 6. С. 86–88; № 7. С. 101–103; № 8. С. 115–117.
17. Зелинский В. Объятия Отча... Очерки по истории Почаевской Лавры. Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2000. 192 с.
18. Гора Почаевская. Почаїв, 1742. 53 арк.
19. Петрушевич А. С. Историческое известие о Древней почаевской Обители Чину Св. Василия Великого и типографии ее, с росписью в той печатным книгам // Галичанин. Львов, 1863. Кн. I. Вып. 3–4. С. 158–181.
20. Ще раз про Зорю над Почаєвим // Великий А. Г. Світла й тіні української історії: причинки до історії української церковної думки. Рим: Видавництво оо. Василян, 1969. С. 82–87.
21. Ваврик Михайло, о. ЧСВВ. Митрополит Лларіон, Фортеця православія на Волині – Свята Почаївська Лавра – Церковно історична монографія, Вінніпег, 1961, 8°, 398 [рецензія] // Записки ЧСВВ. Рим, 1971. Т. VII (XIII) 7. Сек. II. Вип. 1–4. С. 397–405.
22. Бочковська В. Г. Почаївський духовний осередок в історії і культурі українського народу XVIII – XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 історія України. Київ, 2018. 406 с.

23. Булига О. Лист митрополії софійської князю Острозькому в контексті історії Почаївського монастиря // Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство “Спадщина” імені князів Острозьких. Острог: ФОП видавець Свиначук Р. В., 2019. Вип. 11. С. 39–48.
24. Тилявський І. Літургійні напрямки Почаївського монастиря під час унії (1712–1831). Рим-Львів, 1997. 376 с.
25. Почаевская Лавра: сб. в память первого русского статистического съезда 1870 год / состав. А. М. Сементовским. Санкт Петербург, 1872. С. 1–45.
26. Тиховский Ю. Мнимая типография Почаевского монастыря (с к. XVI до 1-й четв. XVIII в.). Киев, 1895. 68 с. Оттиск из журн.: Киевская старина. 1895. № 7. С. 1–35; № 9. С. 248–281.
27. Возняк М. Українське savoir vivre 1770 р. // Україна. 1914. Кн. 3. С. 35–55.
28. Крип'якевич І. До історії Почаївської друкарні // Записки ЧСВВ. Жовква, 1928. Т. 3. Вип. 12. С. 246.
29. Антонович С. Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври. Крем'янець на Волині, 1938. 70 с.
30. Ісасевич Я. Книговидання і друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: зб. наук. пр. Київ: НБУВ, 2011. С. 7–22.
31. Цинковська І., Юхимець Г. Художнє оздоблення почаївських стародруків // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: зб. наук. пр. Київ: НБУВ, 2011. С. 62–94.
32. Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу: тези наук. конф. Тернопіль, 1995. 118 с.
33. Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. Тернопіль, 1995. 27 с.
34. Dutkiewicz J. E. Fabryka cerkwi Wniebowzięcia N. M. w Poczajowie // Dawna sztuka. Lwow, 1939. № 2. S. 131–162.
35. Kowalczyk J. Kierunki w poznobarokowej architekturze sakralnej na Wolybiu // Sztuka Kresow Wschodnich. Krakow: Wyd. Inst. Sztuki Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1994. Т. 1. S. 7–38.
36. Ричков П. А., Луц В. Д. Почаївська Свято-Успенська лавра. Київ, 2000. 136 с.
37. Почаевский сборник / отв. ред. Н. В. Колпакова; сост. М. Ю. Гордеева, А. А. Романова и др. Санкт-Петербург, 2007. 216 с.
38. Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: зб. наук. пр. Київ: НБУВ, 2011. 263 с.
39. Колупаев В. Е. Православная книга русского зарубежья в 1-ой половине XX века: из истории типографского братства Иова Почаевского Вольнь–Карпаты, 1903–1944. Москва: Пашков дом, 2010. 272 с.
40. Piątuczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu. Acta Universitatis Wratislaviensis. 779. Wrocław, 1986. 272 s.
41. Getka J. U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku. Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej. Warszawa, 2017. 314 s.
42. Гетка Й. До питання про витоки українського громадянського суспільства: руськомовні василіанські “богословія нравоучительніе” XVIII століття // Українознавчий альманах. 2015. Вип. 18. С. 227–230.

43. Lorens B. *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. 559, [1] s.

44. Киреева Г. В. Евангелия Почаевской типографии в собрании Национального художественного музея Республики Беларусь // *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі*. Мінск, 2006. Вип. 8. С. 92–96.

45. Сковчиляс І. Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у Волинському соціумі. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2012. 560 с. [рецензія] // *Острозька давнина: наук. зб. / редкол.: Ігор Пасічник (гол. ред.), Ігор Тесленко (відп. ред.) та ін. Остріг: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2015. Вип. 4. С. 193–214.*

46. Лось В. Трансформація візій старця-інока у книзі чудес Почаївської Богородиці як один із виявів піднесення престижу ЧСВВ: постановка питання // *Історія релігій в Україні: наук. щорічник*. Львів: Логос, 2017. Вип. 27. Кн. 1. С. 488–497.

47. Карліна О. М. Репресії щодо василіан на Волині після Листопадового повстання 1830 року та “стирання пам’яті” про них // *Національна та історична пам’ять: зб. наук. пр.* Київ, 2013. Вип. 6. С. 69–76.

48. Яковенко Н. Чудо Почаївської ікони на морі під Неаполем 1762 року // *Записки товариства імені Шевченка*. Львів, 2017. Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції [150-річчю від народження Михайла Грушевського присвячується] / ред. тому О. Купчинський, редкол.: І. Гирич, М. Крикун, О. Купчинський, Н. Яковенко. С. 201–219.

49. Собчук В. Почаївський монастир і народна освіта (кінець XVI – перша чверть XX ст.) // *Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого*. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2017. С. 143–184.

50. Культуротворча місія Почаївського василіянського монастиря: зб. наук. ст. укладено на основі матеріалів наук. конф. “Роль Почаївського василіянського монастиря в історії української культури XVIII – поч. XIX ст.” (Харків, жовтень 2017) / упоряд. І. Ісиченко. Харків: Акта, 2018. 231 с. URL: http://acta.com.ua/download/Pochaiiv_Zmist_Vstup.pdf.

SUMMARY

Bulyha Oleksandr

Transformation processes of the national-confessional orientation of the Pochayiv Monastery at the end of XVI – first quarter of the XX century. Historiographical aspects

Historiographical aspects of transformation processes of the national-confessional orientation of the Pochayiv Monastery at the end of XVI – first quarter of the XX century are analyzed. It is noted that the history of the Pochayiv Monastery is full of dramatic events related to political and religious changes in Volhynia, which have transformed the national-confessional orientation of this monastery. The period from its foundation in 1597 to the first quarter of the twentieth century is observed. It is stated that at this time the monastic center attracted the attention of the general public and was a prominent Christian center.

It is marked that most researchers through their own experience highlight the national-confessional progress of the Pochayiv Monastery. Their works also reflect the changes that took place in the monastery space and the territories it influenced. It is generalized that problems related to the past of the Pochayiv Monastery remain in the interest of both church scholars and scholars in various fields.

An attempt to analyze the groundworks devoted to the Pochayiv Monastery and to present other materials that allow to understand changes in its national- confessional orientation is made. The process of formation of historiographical sources devoted to the development of the Pochayiv Monastery and the prospects of scientific and historical studies of this subject is clarified. Complex and systematic generalization of the historiographic works on the activities of the monastery is carried out.

The works in which the activity of the inhabitants of the Pochayiv Assumption Monastery, its development not only as a religious center, but also a publishing, educational center and architectural monument are researched. The works reflecting the national-confessional progress of the monastery as well as the changes that took place in the monastery space and the territories of its influence are considered. The dissertation works on different aspects of the monastic past are analyzed. The process of formation of historiographical sources devoted to the raising of the Pochayiv Monastery and the prospects of scientific and historical researches of this subject, creation of relevant historiographic studies are studied. Scientific achievements are revealed and current directions of further study of the changes of national-confessional orientation of the monastery which took place during the studied time are outlined.

It is summarized that researchers still need to more fully and accurately reproduce the diverse activities of this largest Christian monastery in Volhynia and to determine the origins, course and significance of these transformations, to trace their connection to the overall progress of the Church and society. It is marked that only a comprehensive study of the various problems of the history of the Pochayiv Monastery, the use of existing works, the analysis of known and newly discovered sources will help to understand the regularity of the transformation processes of this monastic space, from the beginning of its foundation – to the first quarter of the twentieth century.

Keywords: research, monastery, changes, Church, society